

Dévényi Kinga

A nyelvtudomány mint a jogtudomány szolgálóleánya: egy nevezetes példa¹

0. Bevezetés

Az arab nyelvtudomány egyik önálló hajtása a kizárólag morfológiával foglalkozó könyvek csoportja. E művek egyike az *al-Maqṣūd fī ṣ-ṣarf*, illetve *al-Maqṣūd fī t-taṣrīf* néven ismertté vált rövid értekezés, amelyet gyakran tulajdonítanak a 2/8. században élt jogtudósnak, Abū Ḥanīfának (80–148/699–767). Vajon hihetünk-e ennek a széles körben elterjedt véleménynek, illetve mi lehet ennek az alapja? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, szükségesnek látszik röviden ismertetni Abū Ḥanīfa életének és tevékenységének releváns részleteit, valamint az arab nyelvtudomány kezdeti korszakának jellegzetességeit, különös tekintettel a morfológia kialakulására. Ezt egészíti ki a szöveg elemzése és a létező kéziratok, illetve kommentárok áttekintése.

1. Az arab nyelvtudomány kezdetei

Az arab nyelvtudomány kezdetei a 2/8. század előtt nincsenek jól dokumentálva. Az ide vonatkozó *ṭabaqāt* művek és más források egyaránt Ali kalifát nevezik meg mint azt az embert, aki az arab nyelvtudománynak az első ösztönzést adta.² Ez az információ azonban tulajdonképpen csak abból a szempontból hasznos, hogy felhívja figyelmünket arra a kiemelten fontos pozícióra, amelyet a nyelvtudomány a későbbiekben elfoglalt mint az egyik olyan tudomány, amelyik a jogtudomány „szolgálóleánya”, azaz segédtudománya.

A nyelvtudomány első tényleges művelőjeként a források az 1/7. században élt Abū l-Aswad ad-Du'alī (megh. 69/688) nevezik meg. A híressé vált hagyomány szerint ő a Korán egyik versének (Q 9:3: [*wa-adānun ...*] *anna llāha barī'un min al-mušrikīna wa-rasūlihi*)³ téves recitálása miatt látta elkerül-

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.1.17>

¹ A cikk alapját képező előadás a Czeglédy Károly születésének 100. évfordulóján rendezett konferencián hangzott el (Budapest, ELTE BTK, 2014. december 18.).

² Abū ṭ-Tayyib al-Luġawī, *Marātib an-naḥwiyyīn*. Al-Qāhira, 1955, 24; 'Alī ibn Yūsuf al-Qiftī, *Inbāh ar-ruwāt 'alā anbāh an-nuḥāt*. I–IV. Al-Qāhira, 1950–1973, I, 39 skk.

³ A helyes alak (*wa-rasūluhu*) csak egyetlen, az írásban általában nem jelölt rövid magánhangzós ragvégződésben különbözik. Jóllehet a Korán modern helyesírása minden mellékjelet

hetetlennek, hogy írásban is lefedtesse az arab nyelvtan alapjait.⁴ Ez a történet ugyanakkor jól mutatja számunkra azt, hogy a nyelvvel foglalkozó emberek elsődleges célja ebben a korban a kinyilatkoztatás szövegének megőrzése volt.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a legkorábbi nyelvészeti mű, amely rendelkezésünkre áll, három generációval Abū l-Aswad után született. A 2/8. század második feléből azonban több olyan, átfogó tudásról árulkodó nyelvtudományi értekezés származik, amelyik jól bizonyítja a korábbi időkben folytatott munkát. Ebben az időszakban Baszra volt a legfontosabb város, ahol a hitről, jogról és nyelvről ezek a tudós körök vitáztak. A 2/8. század végétől a nyelvtudomány már önálló diszciplínaként létezett, s így érthető, hogy ebből a korszakból már nagyobb mennyiségű mű maradt fenn e témakörből is. Elég itt megemlítenünk al-Ĥalīl ibn Aĥmad (megh. 174/790) *Kitāb al-‘ayn* című szótárát vagy az első leíró nyelvtant, amelynek szerzője al-Ĥalīl tanítványa, Sībawayhi (megh. 180/796) volt.

Sībawayhi *Kitāb* című átfogó nyelvtanának az volt a célja, hogy eligazítást nyújtson az arab nyelv használatáról. Az általa megalkotott komplex rendszerben a kijelentéseket a szerző strukturális és etikai szempontból is vizsgálja. Utóbbinál erkölcsi kategóriákat használ a nyelvhelyesség megállapítására. A mű mondattani, alaktani, illetve hangtani részeket is tartalmaz, s példáinak helyességét elsődlegesen versidézetekkel (*šawāhid*) igazolja a szerző.

A Baszrával rivalizáló Kúfa városában szintén voltak olyan tudós körök, amelyeknek fő vizsgálódási tárgyául az arab nyelv finomságai szolgáltak. A baszrai tudósokkal való szembenállásuknak nagy irodalma van. Céljaink szempontjából elegendő azonban arra rámutatnunk, hogy mi volt köztük a fő különbség a nyelvtudomány terén.⁵ Ezt a különbséget elsősorban a problémák megközelítésében fedezhetjük fel. A 2/8. század végén, a 3/9. század elején a kúfai tudósok egyben jeles gyűjtői voltak a Korán-olvasatoknak (*qirā’āt*), illetve

---

tartalmaz, ez korántsem volt így az iszlám korai időszakában.

⁴ Az eredeti történetet ld. többek között az alábbi helyeken: Abū Sa’īd al-Ĥasan ibn ‘Abdallāh as-Sirāfi, *Aĥbār an-naĥwiyyīn al-bašriyyīn*. Al-Qāhira, 1955, 10–16; Abū ṭ-Tayyib, *i. m.*, 24–30; Abū Bakr Muĥammad ibn al-Ĥasan az-Zubaydī, *Ṭabaqāt an-naĥwiyyīn wa-l-luġawiyīn*. Al-Qāhira, 1954, 21–26. A modern kutatók nem értenek egyet e történet értelmezését, valamint azt illetően, hogy vajon valóban Abū l-Aswad ad-Du’alī tekinthető-e az arab nyelvtudomány megteremtőjének. Gotthold Weil, *Die grammatischen Schulen von Kufa und Basra. Zugleich Einleitung zu der Ausgabe des Kitāb al-Inšāf von Ibn al-Anbārī*. Leiden, 1913, 68 visszautasítja ezt a nézetet. Haim Blanc, *Linguistics among the Arabs*. In: *Historiography of Linguistics*. (Current Trends in Linguistics, 13.) Ed. by Thomas Albert Sebeok. The Hague–Paris, 1975, 1267 szerint félig legendás történettel van dolgunk, míg C. H. M. Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*. (Studies in Semitic Languages and Linguistics, 7.) Leiden, 1977, 5 némi fenntartással hitelesnek fogadja el ezt a hagyományt.

⁵ Nyelvészeti nézeteltéréseik átfogó ismertetését tartalmazza a következő mű: Abū l-Barakāt Kamāl ad-Dīn ‘Abd ar-Raĥmān ibn Muĥammad al-Anbārī, *Al-Inšāf fī mas’al al-ĥilāf bayna n-naĥwiyyīn al-bašriyyīn wa-l-kūfiyyīn*. Al-Qāhira, 1954.

az iszlám előtti korból származó verseknek. A gyűjtött nyelvi anyagokat minden esetben szabályok alapjainak tekintették, szemben a baszrai nyelvészekkel, akik a ritkább alakokat a szabálytól való eltérésnek tartották, amelyet nem szabad követni.⁶

A 3/9. század végétől már bizonyítható a pedagógiai céllal írt rövid nyelvtani összefoglalók léte. Ezzel együtt ki kell emelni azt a tényt is, hogy a kezdeti nagy összefoglalók kora után a mondattan és a morfológia már korán külön utakon kezdett el fejlődni. Jelenlegi ismereteink szerint az első önálló morfológiát egy kúfai nyelvész, egy bizonyos Abū l-Ḥasan Aḥmad írta,⁷ *Kitāb at-Taṣrīf* címen. Ezt hamarosan három hasonló, szintén kúfai munka követte, híressé vált nagy nyelvészekről, ők ‘Alī ibn al-Ḥasan al-Aḥmar (megh. 194/809), al-Farrā’ (megh. 207/822) és al-Aḥfaš al-Awsaṭ (megh. 215/830). Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a művek nem maradtak fenn, s létükről csak a különböző források tesznek említést.

Bár úgy tűnik, hogy a kúfai tudósok elsőséget élveznek a morfológiai témájú művek írása terén, a baszraiak is bekapcsolódtak ebbe az alkotási folyamatba. Így minden évszázadban készültek olyan értekezések, amelyek biztosították a morfológiai hagyomány kontinuitását. Számos nagy nevet említhetünk e téren, köztük a 3/9. századi Abū ‘Umar al-Ġarmī (megh. 225/839), al-Māzinī (megh. 249/862), al-Mubarrad (megh. 285/898) vagy a 4/10. századi ar-Rummānī (megh. 384/994) nevét.

Valójában az első fennmaradt morfológiai értekezést a 4/10. században élt Ibn Ġinnī (megh. 392/1002) őrizte meg *al-Munṣif* című művében, amely nem más, mint az egy századdal korábban élt al-Māzinī, *Taṣrīf* című morfológiai értekezésének a kommentárja.

Ez a morfológiai hagyomány tovább folytatódott egészen a későbbi századokig, olyan kiváló képviselők révén, mint a 4/10. századi al-Fārisī (megh. 377/987) és az előbb említett Ibn Ġinnī. A műfaj csúcspontját a 7/13. században érte el. Az ekkor írt leghíresebb művek közül a következőket emelhetjük ki: Ibn al-Ḥāġib (megh. 646/1245) *Šāfiya* és hozzá az al-Astarābādī (megh. 686/1286) által írt kommentár, az-Zanġānī (megh. 654/1256–1257) *Kitāb al-‘Izzī* című műve, Ibn ‘Uṣfūr (megh. 669/1270) *al-Mumti ‘ fī t-taṣrīf* és Ibn Mālik (megh. 672/1273) *Lāmiyat al-af‘āl* című értekezései.⁸

⁶ Ld. részletesen Ignaz Goldziher, *On the History of Grammar among the Arabs: An Essay in Literary History*. (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, 73.) Amsterdam–Philadelphia, 1994, Chapter 3, főleg 35.

⁷ Joyce Ākesson, *Arabic Morphology and Phonology: Based on the Marāḥ al-arwāḥ by Aḥmad b. ‘Alī b. Mas‘ūd*. Leiden, 2001, 3.

⁸ Az arab morfológia történetéről ld. Ḥasan Hindāwī, *Manāhiġ aš-šarfiyyīn wa-madāhibuhum fī l-qarnayn at-tāliġ wa-r-rābi‘ min al-ḥiġra*. Dimašq, 1989.

2. Abū Ḥanīfa élete

Amikorra azonban ez a gazdagon virágzó morfológiai irodalom kialakult, nagyon eltávolodtunk már Abū Ḥanīfa korától. Szükségesnek látszik, hogy megvizsgáljuk, mit mondanak a források az ő nyelvtudományi munkásságával kapcsolatban.

Abū Ḥanīfa Kúfa városában született,⁹ amely, mint láttuk, nagy hírnévre tett szert a nyelvtudomány terén. Életének legnagyobb részében ebben a városban élt, és itt szerzett nagy tekintélyt jogi tanácsaival. Ha halálának évét (148/767) összehasonlítjuk az ismert nyelvészekével, akkor azt látjuk, hogy ez a dátum Abū Ḥanīfát a nyelvészek második generációjába helyezi el, korábbra, mint – többek között – al-Ḥalīl és Sībawayhit. Már önmagában ez a tény is némi gyanakvással tölthet el bennünket a *Maqsūd* szerzőségét illetően. Azonban mielőtt elhamarkodott következtetéseket vonnánk le, vizsgáljuk meg, hogy milyen nyomai vannak a forrásokban Abū Ḥanīfa nyelvtudományi működésének.

Egyrészt mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy Abū Ḥanīfa nevét a nyelvészek genealógiái, illetve a nyelvtudomány történetével foglalkozó egyéb művek nem tartalmazzák. Ebből arra következtethetünk, hogy nem számított a szakma képviselői közé. Mestereinek a névsorában sem találunk egyetlen személyt sem, akit a nyelvészek közé sorolhatnánk.

Másrészt két olyan életrajzi anekdotát is ismerünk vele kapcsolatban, amelyek azt mutatják, hogy érdeklődése távol állt a nyelvtudománytól. Egy al-Ḥaṭīb al-Baġdādī (megh. 463/1071) által idézett történet szerint Abū Ḥanīfa először nyelvtant kezdett tanulni, de miután úgy találta, hogy az nem más, csak egy szabályhalmaz, amely mellett nem marad lehetőség arra, hogy gondolkozzon és saját véleményét kifejtse, érdeklődése a jogtudomány (*fiqh*) felé fordult, ahol alkalmazhatta az analógiákkal való érvelést.¹⁰

Egy másik anekdota is azt látszik bizonyítani, hogy a híres jogtudósnak nem volt erőssége a nyelvészkedés. A történet a következő:

„Al-‘Atīqī tudósított bennünket arról, hogy Muḥammad ibn al-‘Abbās hagyományozta, hogy Abū Ayyūb Sulaymān ibn Ishāq al-Ġallāb azt hagyományozta: Hallottam, amint Ibrāhīm al-Ḥarbī [hanbalita tudós, megh. 285/898] azt mondta: »Abū Ḥanīfa először nyelvtant kezdett tanulni és megpróbált ebben analógiát alkalmazni, de nem sikerült neki. Tudós mesterré akart válni e téren, ezért azt mondta: *qalb wa-qulūb*, *wa-kalb wa-kulūb*, mire azt mondták neki,

⁹ Részletes bibliográfiát tartalmaznak az alábbi életrajzok: Muḥammad Abū Zahra, *Abū Ḥanīfa: ḥayātuhi wa-‘ašruhi – āra’uhu wa-ḥuquhu*. Al-Qāhira, 1960; Wabbī Sulaymān Ġāwiġī al-Albānī, *Abū Ḥanīfa an-Nu‘mān: imām al-‘imma al-fuqahā’*. Dimašq, 1973; Mohammad Akram Nadwī, *Abū Ḥanīfah: His Life, Legal Method and Legacy*. Oxford, 2010.

¹⁰ Abū Bakr Aḥmad ibn ‘Alī al-Ḥaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḥ Madīnat as-Salām wa-aḥbār muḥaddiḥihā wa-dīkr quṭṭānihā al-‘ulamā’ min ġayr ahlihā wa-wāridihā*. 15. *Mūsā-Wāṣil*, 6933–7297. Bayrūt, 2001, 444 skk. No. 7249.

hogy [azt kellene mondania] *kalb wa-kilāb*. Ezért felhagyott a nyelvtannal és a jogtudomány felé fordult (*waqa ‘a fī l-fiqh*), mert ott [korlátozás nélkül] tudta alkalmazni az analógiát.«¹¹

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a forrásokban nem találunk bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy Abū Ḥanīfa bármely nyelvészeti témájú műnek a szerzője lett volna. Épp ellenkezőleg, ha hihetünk a két anekdotának, elég sikertelen volt rövid idejű próbálkozása ezen a téren.

A korszak, amelyben Abū Ḥanīfa élt, egyben a tudományos gondolatok első kikristályosodásának, megfogalmazásának a kora volt az iszlám világban, amelyben a tanításnak nagyobb jelentősége volt a művek leírásánál. Ennek megfelelően nem csoda, hogy Abū Ḥanīfa jogi munkái is főként fiának és két tanítványának¹² a megfogalmazásában maradtak ránk. Ahogyan azt al-Albānī találóan megjegyezte: „a tanítás elvonta őt az írástól”.¹³

Vannak olyan hagyományok is, amelyek szerint néhány művet tévesen tulajdonítottak neki (illetve tanítványainak). Ad-Ḍahabī (1274–1348) *Manāqib al-imām Abī Ḥanīfa wa-šāhibayhi* című művében például azt olvashatjuk az egyik ilyen értekezéssel (*Kitāb al-ḥiyal*) kapcsolatban, hogy Muḥammad ibn Aḥmad aš-Šaybānī (megh. 189/805) erről azt mondta, hogy „az nem a mi könyvünk, csak közjük lett keverve”.¹⁴

3. Az értekezés

Nézzük meg most közelebbről a kérdéses művet. Amint azt már említettük, ez olyan morfológiai értekezés, amelyet rendszerint Abū Ḥanīfának tulajdonítanak. A mű számos kéziratban maradt fenn.¹⁵ Ezek egyike sem tartalmazza a szerző nevét, s nem található a szöveg elején olyan típusú mondat sem, hogy „X. Y. azt mondta” (*qāla*). A kéziratok többségének címe sincs, bár némelyik tartalmaz egy rövid címsort: „*hādā kitāb maqṣūd*”.

Némi fantáziával próbálkozhatnánk azzal is, hogy ez a cím (*Hādā kitāb maqṣūd*) azt jelentené, hogy a művet egy Maqṣūd nevű ember írta, azonban mindjárt meg kell állapítanunk, hogy ilyen nevű embert nem ismernek az életrajzi munkák (*ṭabaqāt*). Úgy tűnik, hogy a címet, amelyen a mű ismertté vált

¹¹ Al-Bağdādī, *i. m.*, 455.

¹² Abū Yūsuf (megh. 182/798) és Muḥammad aš-Šaybānī (megh. 189/805).

¹³ *At-tadrīs šağalahu ‘an at-ta’līf*: al-Albānī, *i. m.*, 289.

¹⁴ *Hādā l-kitāb laysa min kutubinā innamā ulqiya fihā*: Muḥammad ibn Aḥmad ad-Ḍahabī, *Manāqib al-imām Abī Ḥanīfa wa-šāhibayhi Abī Yūsuf wa-Muḥammad ibn al-Ḥasan*. Hyderabad, 1408 [1987/88], 85.

¹⁵ A fennmaradt kéziratok nagy mennyiségét jól jelzi, hogy a törökországi kéziratok összesített katalógusának honlapján jelenleg 268 példányban található meg ez a mű: <http://www.yazmalar.gov.tr> (letöltve: 2017. április 30.).

(*al-Maḡṣūd fī ṣ-ṣarf* vagy *al-Maḡṣūd fī t-taṣrīf*), később adták hozzá, a mű első sora alapján, illetve általános tartalmának ismeretében.

A kéziratok végződése is váratlanul történik, lezárás nélkül. A szöveg egy bizonyos morfológiai kérdéssel ér véget, a másoló személyére vagy a továbbadás mikéntjére utaló kolofon rendszerint nincs. Néhány kéziratban a „befejződött” *tamma(t)* (*bi-‘awni llāh...*) szó áll a szöveg után, amely kifejezést a másolás dátuma követ, jóllehet a kéziratok többsége datálatlan.¹⁶

Egy rövid bevezető eulógia (*tanā’*)¹⁷ után a szöveg a morfológia meghatározásával kezdődik, mint azé a tudományé, amelynek ismerete a jogi tudás egyik legfőbb előfeltétele:¹⁸ „Az arab nyelv (*al-‘arabiyya*) révén lehet közel jutni a jogi tudományokhoz, a morfológia pedig ennek egyik pillére, mert ennek révén lesz a kevés igéből sok.”

Az első mondat szókinccse szembeötlően tükrözi, hogy olyan korban íródott, amikor már nemcsak a jogtudomány kristályosodott ki, hanem az az intézményi háttér is kialakult, ahol a jogot tanították.

Jóval Abū Ḥanifa élete után, a 3/9. század elején hívta fel egy jogtudós a figyelmet az arab nyelv fontosságára és ismeretének szükségességére, arra való hivatkozással, hogy ez a Korán és a szunna nyelve. Erről aš-Šāfi‘ī (megh. 204/820) *Risāla*-jában olvashatunk, de a megfogalmazás még mindig elég homályos, és nem megy tovább annál, minthogy hangsúlyozza az *‘arabiyya* megtanulásának a fontosságát, hiszen ez volt a kinyilatkoztatás nyelve. aš-Šāfi‘ī véleménye szerint, azok számára, akik nem ismerik ezt a nyelvet, elvész a Korán világos értelme (*bayān*).¹⁹ Minden muszlimot arra buzdít, hogy teljes erejével iparkodjék megtanulni ezt a nyelvet. Továbbá kijelenti, hogy „azok a kételyek, amelyek [az arab nyelvet] nem ismerők számára előtűnnek, eltűnnek azok elől, akik ismerik azt”.²⁰ A *Risāla* nyelvre vonatkozó részeiből azonban világos, hogy a 3/9. század kezdetén még mindig nagyon távol vagyunk egy precíz, egyértelmű terminológia kialakulásától.

Annak felismerése, hogy a Korán nyelvét szükséges elsajátítani, elkerülhetetlenül ahhoz vezetett, hogy a nyelvtudomány különböző ágainak (szintaxis, morfológia, retorika) tanítását beépítették a kialakuló *madrasa* rendszer tanrendjébe. Ennek a rendszernek az intézményei elsősorban a legnagyobb tekintélynek örvendő, s egyszersmind a közösség számára legfontosabb iszlámtudománnyal, az iszlám joggal valamint az azt kiegészítő tudományokkal foglalkoztak. Ez a folyamat a 4–5/10–11. században zajlott, amint ezt jól mutatja az 5/11. századi

¹⁶ A fent említett 268 törökországi kézirat közül a katalógus tanúsága szerint 83 datált.

¹⁷ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَبِهِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ الْوَهَّابِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ سَبِیْلِ الصَّوَابِ وَالسَّلَامَةِ وَالسَّلَامَ عَلٰی رَسُوْلِنَا مُحَمَّدٍ الزَّاجِرِ عَنِ الْاِذْنَابِ الْحَاثِّ عَلٰی طَلَبِ الثَّوَابِ وَعَلٰی اِلٰهِ وَاَصْحَابِهِ خَيْرِ الْاَلِّ وَخَيْرِ الْاَصْحَابِ

ان العربیة وسیلة الی العلوم الشرعیة وأحد أركانها التصریف لانه به ینصیر القلیل من الافعال کثیرا

¹⁹ Muḡammad ibn Idrīs aš-Šāfi‘ī, *Ar-Risāla fī uṣūl al-fiqh*. Al-Qāhira, 1998, 49.

²⁰ aš-Šāfi‘ī, *i. m.*, 93–94.

al-Ġuwaynī (419–478/1028–1085) által adott definíció is, aki hat olyan jellemzőt sorol fel, amellyel a *muftī*nak rendelkeznie kell.²¹ Ezek közül az első az arab nyelv önálló használata (*al-istiqlāl bi-l-luġa al-‘arabiyya*). Magyarázata szerint erre azért van szükség, mert a *šarī‘a* minden eleme a legtisztább nyelven (azaz az *‘arabiyyán*) van kifejezve, ezért elkerülhetetlen, hogy ezzel át legyen itatva a jogtudomány művelője, hiszen ez a kulcs a *šarī‘a* felfogásához.

Al-Ġuwaynī szövegéből világosan kitűnik, hogy – bár a téma más –, ugyanazokat a fogalmakat és kategóriákat használja, mint a *Maqṣūd*. Ennek alapján egyelőre megállapíthatjuk, hogy az 5/11. század tűnik olyan időpontnak, amelynél korábban ez a morfológiai értekezés nem készülhetett (*terminus post quem*).

Ha tovább olvassuk a *Maqṣūd*ot, hogy annak szövegében a fenti kijelentést alátámasztó vonásokat keressünk, akkor azonnal szembeötlik az igei morfológia jól fejlett szakszókincsének a használata, valamint a rendkívül kidolgozott szerkezet. Ez a két jellegzetesség élesen szembeállítja ezt a művet a feltételezett kortárs művekkel például Sībawayhi *Kitāb*jával (természetesen, ha elfogadjuk Abū Ḥanīfa szerzőségét).

Vegyük szemügyre először is a szerkezeti különbségeket. Már a kiinduláskor alapvető különbséget látunk. A *Maqṣūd* első mondatából világos, hogy ez a könyv igei morfológia abban az értelemben, hogy a szerző minden formát egy alapigéhez köt, míg Sībawayhi úgy tartja, hogy az igék a főnevekhez hasonló formák, amelyeket azokból képezhetünk bizonyos elemek hozzáadásával.²² Alapvető szemléletbeli eltéréstől van tehát itt szó. Ebben a vonatkozásban a *Maqṣūd* különbözik az első fennmaradt morfológiai értekezéstől is (al-Māzinī, *Taṣrīf*), amelynek első fejezete – Ibn Ġinnī kommentárjában – a Sībawayhi-féle hagyomány alapján szintén a főneveket állítja a központba, és a különböző igei alakokat a főnevekhez való hasonlóságuk alapján definiálja.²³

A *Maqṣūd* terminológiájával kapcsolatban meg kell említeni a *ġābir* terminus használatát, amely már az első oldalon szembeötlő. Ez a különleges kifejezés csak nagyon ritkán található meg a fennmaradt nyelvészeti művekben. Az ellentétes értelmű (*aḍḍād*) szavak közé tartozik, így egyszerre jelenti az elmúlt (*māḍī*) és a fennmaradó időt (*bāqī*), jóllehet a modern irodalmi arabban csak az első jelentésben használatos. Olyannyira így van ez, hogy egy 1993-ban megjelent modern morfológiai lexikonban is csak ez a jelentés szerepel az *al-ġābir* címszó alatt.²⁴

²¹ ‘Abd al-Malik ibn ‘Abdallāh al-Ġuwaynī, *Al-Ġiyāṭ: ġiyāṭ al-umam fī iltiyāṭ aḏ-ḏulam*. Taḥqīq ‘Abd al-‘Azīm Maḥmūd ad-Dīb. Ġidda, 2011, 400, No. 571: „*šifāt al-muftī*”.

²² Abū Bišr ‘Amr ibn ‘Uṭmān ibn Qanbar Sībawayhi, *Al-Kitāb*. Taḥqīq ‘Abd as-Salām Muḥammad Hārūn. I–V. Al-Qāhira, 1968–1977, I, 12.

²³ Abū l-Faḥḥ ‘Uṭmān Ibn Ġinnī, *Al-Munṣif, šarḥ Ibn Ġinnī li-Kitāb at-taṣrīf li-Abī ‘Uṭmān al-Māzinī*. Al-Qāhira, 1954–1960, I, 7.

²⁴ Rāġī al-Asmar, *Al-Mu‘ġam al-mufaṣṣal fī ‘ilm aṣ-šarf*. Bayrūt, é. n., 305.

A *Maqsūd*-ban azonban ez a kifejezés nem a múltra vonatkozik, s ebben olyan lexicográfusok használatára ismerhetünk, mint például al-Ḥalīl²⁵ és al-Azharī.²⁶ Még különlegesebb az a tény, hogy ez a kifejezés a műben két másik terminussal (*mustaqbal* és *muḍāri'*) együtt fordul elő.

Valójában mindössze néhány olyan értekezésről van tudomásunk, amelyben a jelen műben használthoz hasonló terminológia található. Ezek egyike Ibn Farīḡūn (megh. 4/10. sz.) *Ġawāmi' al-'ulūm* című enciklopédiájának nyelvtannal foglalkozó fejezete.²⁷ Egy másik fennmaradt morfológiai mű szerzője egy bizonyos al-Qāsim ibn Muḥammad ibn Sa'īd al-Mu'addib, címe *Daqā'iq at-tašrīf*, s a 4/10. század közepén készült, a feltételezések szerint Horászában vagy Transzoxániában. Ez az értekezés „rendkívül távol áll a jól ismert morfológiai hagyománytól,²⁸ és úgy tűnik, hogy egy olyan terminológiai hagyományt képvisel, amely nagyrészt elveszett számunkra”.²⁹

Jóllehet kissé kockázatos egy 150 lapos, részletes morfológiai értekezést összehasonlítani egy olyan rövid összeggel, mint a *Maqsūd*, amelynek hossza csupán mintegy 10%-a a *Daqā'iq* terjedelmének, mégis egy gyors összevetés után világossá válik, hogy nemcsak terminológiai, hanem szerkezeti szempontból is ugyanazon az alapon állnak. A *Daqā'iq*, amely egyetlen, a szerző kézírásával készült példányban maradt fenn, ugyanazt az igei látásmódot közvetíti, mint a *Maqsūd*, ami – mint azt az előbb láttuk – nagyon különbözik a Sībawayhi-féle hagyománytól, amelyet a jól ismert morfológiai munkák szerzői követnek, mint például al-Māzinī.

Egyik legújabb művében Ramzi Baalbaki kimutatta, hogy a *Daqā'iq* rendkívül sokat köszönhet a kúfai hagyománynak. A terminológián kívül ezt látszik bizonyítani az is, hogy példák tekintetében elsősorban a Korán verseire támaszkodik és nem a baszrai hagyományban szokásos versekre. Ha ezt elfogadjuk, akkor kijelenthetjük, hogy a *Daqā'iq* a kúfaiak által bevezetett önálló morfológiai hagyomány folytatása. Ha – a közös terminológiát alapul véve – elfogad-

²⁵ Al-Ḥalīl ibn Aḥmad al-Farāhīdī, *Kitāb al-'ayn*. I–VIII. Bagdād, 1980–1985, I, 146; V, 355; VIII, 245, 311, 321.

²⁶ Abū Manšūr Muḥammad ibn Aḥmad al-Azharī al-Harawī, *Tahḏīb al-luġa*. I–XV. Al-Qāhira, 1964–1967, „*kay*” X, 418, *lam* XV, 347.

²⁷ Ld. Hans-Hinrich Biesterfeldt, Ibn Farīḡūn's Chapter on Arabic Grammar in His Compendium of the Sciences. In: *Studies in the History of Arabic Grammar*. II. (Studies in the History of the Language Sciences, 56.) Ed. by Kees Versteegh–Michael G. Carter. Amsterdam, 1990, 24. Cornelis Henricus Maria Versteegh, *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*. Leiden, 1993, 24, ahol Ibn Farīḡūn (megh. 4/10. század) hasonlóan egyedinek tartott terminológiáját mutatja be. Ibn Farīḡūn az igeidőkre az alábbi három szót használta: 'ābir – múlt, ḡābir – jövő, muqīm – jelen.

²⁸ Ramzi Baalbaki, Unfamiliar Morphological Terminology from the Early Fourth Century A. H. Mu'addib's *Daqā'iq at-tašrīf*. In: *Grammar as a Window onto Arabic Humanism*. Ed. by Lutz Edzard–Janet Watson. Wiesbaden, 2006, 21.

²⁹ Baalbaki, *i. m.*, 47.

juk, hogy a *Maqṣūd* is ennek a hagyománynak a része, akkor keletkezését Abū Hanīfa szülővárosához köthetjük. Anélkül természetesen, hogy e művet Abū Hanīfa személyéhez kötnénk, megállapíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel a kúfai morfológiai hagyomány továbbélését tisztelhetjük benne.

A *Daqā'iq* és a *Maqṣūd* minden hasonlatossága ellenére egy alapvető különbség is található köztük, a méretük. Míg a *Daqā'iq* egy átfogó, minden részletet kimerítő morfológiai értekezés, addig a *Maqṣūd* alapvető célja, hogy memorizálható tankönyvként szolgáljon. Mint ilyennek, a szerkezete rendkívül világos, tömören taglalja az összes alakot, amely a különböző típusú igékből származtatható.

4. A kéziratok

Az ismert kéziratok tanúsága szerint a *Maqṣūd* elsősorban nem önálló kötetként maradt fenn, hanem kolligátumok egyik műveként. E gyűjtemények közül leggyakrabban egy olyanban, amelyik rendszerint három, illetve kibővített változatában négy vagy öt rövid morfológiai értekezést tartalmaz. Ez az elrendezés olyan széles körben volt elterjedve, hogy azt számos későbbi nyomtatás is megőrizte.

Az öt értekezés közül az első Ibn Mas'ūd *Marāḥ al-arwāḥ* című munkája. A szerző valószínűleg a 13. században élt, s csak ennek a műnek a szerzőjeként ismeretes.³⁰ A második a 13. század első felében élt az-Zanġānī *Taṣrīf al-'Izzī* című értekezése. E két, feltehetőleg egy korszakban keletkezett munka viszonylag hosszabb terjedelmű, s mindkettő ugyanazt az igei alapú morfológiai tanítást képviseli, mint a *Daqā'iq*, de a speciális terminológia nélkül.

Sorban a harmadik a *Maqṣūd*, amelyet két, még ennél is rövidebb mű követ. Ezek közül az első a *Binā' (al-af'āl)*³¹ című munka, míg a kötetek általában egy *Amṭila (muḥtalifa)* című igeragozási táblázattal zárulnak. E három mű szerzője rendszerint nincs feltüntetve. A fennmaradt kéziratok azonban arra engednek következtetni, hogy ezt a 3–5 műből álló gyűjteményt feltehetőleg a 10/16. században állították össze és kezdték el tömegesen másolni a *madrasa* oktatásban.

A már említett összesített török kézirat-katalógus összesen 11 kéziratot említ ebből a századból. Egyben ezek e mű Törökországban fennmaradt legkorábbi példányai is. Ezekben a kéziratokban a *Maqṣūd* – egy kötet kivételével – min-

³⁰ Életéről ld. Åkesson, *i. m.*, 7–8.

³¹ Ezt a művet időnként egy bizonyos 'Abdallāh ad-Dunquzī (aktív 1038/1628 előtt) nevű szerzőnek tulajdonítják (ld. például Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbände*. I–III. Leiden, 1937–1942, II, 631.). E szerzőséget Åkesson, *i. m.*, 5 megkérdőjelezte.

dig ennek a gyűjteménynek a harmadik tagja, függetlenül attól, hogy az adott kötetben három, négy vagy öt mű szerepel.³² A kivételes kézirat (27 Hk 209) a „megszokott” gyűjtemény első három darabja előtt tartalmazza még Birgivi (928–981/1522–1573) *Kifāyat al-mubtadi* című grammatikai művének datálatlan másolatát is.

A *Maqṣūd* azonban nemcsak e gyakori gyűjtemény részeként maradt fenn, még akkor sem, ha ez a leggyakoribb előfordulása.

A Bodleian könyvtár egyik datálatlan kézírata (Pococke 155)³³ a következő három művet tartalmazza: *Muḥtaṣar fī l-fiqh ‘alā madḥab al-imām aš-Šāfi’i*, amelynek a szerzője az 5/11. századi Abū Šuġā‘ al-Isfahānī; *al-Maḥṣūd fī t-taṣrīf* és *Šarḥ al-‘uqūd fī nazm al-‘unqūd*.³⁴ Ez az összeállítás a 11/17. századba vezet el bennünket, ugyanakkor jól rávilágít arra a tényre, hogy milyen elterjedtségnek örvendett ez a morfológiai munka az Oszmán Birodalomban.

A fennmaradt kéziratok közül sok tartalmaz arab vagy török nyelvű lapszéli kommentárokat. E kéziratok egy csoportjánál (Párizs) megfigyelhető, hogy a magyarázatok egész különleges alakzatokba lettek rendezve.³⁵ Más kéziratok pedig tele vannak kis cédulákkal, amelyek további jegyzeteket és gyakorlatokat tartalmaznak. Mindez, valamint a fennmaradt kéziratok nagy száma, illetve az ezek folytatásaként készített litográfiák és nyomtatványok, annak bizonyítéka lehet, hogy ez a mű a *madrasa* curriculum részét képezte.

A legkorábbi kéziratok a 10/16. századból maradtak fenn,³⁶ a mű, illetve a gyűjteményes kötet másolását azonban a 13/19., sőt elvétve a 14/20. század elejéig folytatták, amikor a nyomtatott kiadások kiszorították a kéziratok másolását.³⁷

³² E kéziratok jelzetei a következők: 55 Hk 9, 55 Hk 653, 43 Ze 532, 32 Hk 2085, 07 Tekeli 651, 07 Tekeli 639, 10 Hk 179, 10 Hk 970, 50 Damad 501, 34 Ae Arabi 3932, ld. <http://www.yazmalar.gov.tr> (letöltve: 2017. április 30.).

³³ <http://www.fihrist.org.uk/profile/manuscript/d32d5dff-5253-478c-84f5-c6a6d8eb1b52> (letöltve: 2017. április 30.).

³⁴ Ez egy egyiptomi szerző, Aḥmad ibn ‘Alī as-Sandūbī (megh. 1097/1686) kommentárja a 8/14. században élt Šams ad-Dīn Abū ‘Abdallāh Muḥammad al-Mawṣilī (megh. 735/1335) verses nyelvtanához.

³⁵ Ezzel kapcsolatban ld. Annie Vernay-Nouri, Marges, gloses et décor dans une série de manuscrits arabo-islamiques. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 99–100 (2002) 117–131.

³⁶ A gyűjteményes török katalógus legkorábbi darabja az 55 Hk 653/3 jelzetű kötet, amely másolásának dátuma 935 (1528). A legkésőbbi másolat (03 Gedik 17532) dátuma pedig 1351 (1933), ld. <http://www.yazmalar.gov.tr> (letöltve: 2017. április 30.). A párizsi Bibliothèque nationale legkorábbi kéziratának keltezése 915 (1519), ld. Georges Vajda, *Index générale des manuscrits arabes musulmans de la Bibliothèque nationale de Paris*. (Publications de l’Institut de recherche et d’histoire des textes, 4.) Paris, 1953, 459, no. 4176.

³⁷ Ezt a gyűjteményes kötetet a 13/19. század kezdetétől fogva többször is kiadták mind Isztambulban, mind pedig Kairóban (Būlāq), az első kiadások dátuma 1236/1820, illetve 1240/1824. A kiadások nagy száma mutatja a mű iránt továbbra is folyamatosan megnyilvánuló érdeklődést, amely a 21. században az interneten is elérhető felolvasásokban, magyarázatokban, illetve a műre épülő leckékben tapasztalható.

5. Kommentárok

Annak érdekében, hogy a mű keletkezésének helyét és idejét minél pontosabban megpróbáljuk meghatározni, célszerűnek látszik megvizsgálni a hozzá írt magyarázatokat. Ezek abból a szempontból is relevánsak, hogy némelyikükben találkozhatunk Abū Ḥanīfa nevével mint aki a *Maqṣūd* szerzője.

A Hāġġī Ḥalīfa bibliográfiájában felsorolt kommentárok közül egy művet érdemes kiemelni. E mű címe *Im‘ān al-anzār*, keletkezési dátuma 952/1545, szerzője pedig a neves és rendkívül termékeny oszmán szerző, Birgivi Mehmed efendi (megh. 981/1573).³⁸ Kommentárjához írt utószavában a szerző úgy határozza meg művét, hogy közben egyértelmű utalást tesz az alapmű szerzőjére, a „nagy imám”-ra (*al-imām al-a‘zam*), amelyről köztudott, hogy Abū Ḥanīfa epitheton ornansa: „*hādā āḥir mā katabahu l-faqīr Muḥammad ibn Bīr ‘Alī al-Birkawī ... min šarḥ kitāb al-Maqṣūd li-l-imām al-a‘zam*”.³⁹ Ezzel a szerzőséggel nemcsak a mű, hanem saját presztízsét is növelte.

E nevezetes – és a mű szerzőségéről szóló nézetek kialakulásához minden kétséget kizáróan meghatározó módon hozzájáruló – kommentáron kívül még két olyan művet ismerünk, amelyben szintén Abū Ḥanīfa neve szerepel a kommentált mű szerzőjeként. E művek egyikét sem találjuk meg Hāġġī Ḥalīfa bibliográfiájában.

Az egyik kommentár címe (*Kitāb*) *aš-Šukriyya (fī šarḥ al-Maqṣūd)*. Írója a bevezető sorokban egyértelműen Abū Ḥanīfát nevezi meg az eredeti mű szerzőjeként. Jelenlegi ismereteink azonban nem teszik lehetővé sem a kommentár készítőjének, sem pedig a mű keletkezési idejének egyértelmű megállapítását. Egyes források a szerzőséget egy bizonyos Aḥmad ibn Ḥammādnak (megh. 894/1488 után) tulajdonítják.⁴⁰ Más helyeken a következő névváltozatokkal találkozhatunk: Aḥmad ibn ‘Imād,⁴¹ illetve Aḥmad ibn ‘Imād as-Sirāġī

³⁸ Muṣṭafā ibn ‘Abdallāh Hāġġī Ḥalīfa (Kātib Ḥalebi), *Kaṣf al-zunūn ‘an asāmī l-kutub wa-l-funūn*. I–II. İstanbul, 1941–1943, I, 509.

³⁹ „Ez a vége annak, amit Isten alázas szolgája Muḥammad ibn Bīr ‘Alī al-Birkawī írt a nagy imám [azaz Abū Ḥanīfa] *Kitāb al-Maqṣūd* című művének kommentárjából.” Ez a szöveg szerepel általában a fennmaradt kéziratok végén, és megtalálható a nyomtatott kiadásokban is, pl. İstanbul, Dār at-Ṭibā‘a al-‘Amira, 1275 (1859).

⁴⁰ ‘Abdallāh Muḥammad al-Ḥibšī, *Ġāmi‘ aš-šurūḥ wa-l-ḥawāšī*. I–III. Abū Zabī, 2004, III, 2120. A szerző halálozási idejét és a mű feltételezett keletkezési dátumát egy autográf törökországi kézíratra alapozzák (19 Hk 2856/1), amelyet 894/1488-ban másoltak. Megjegyzendő, hogy a török katalógus a szerző nevét Aḥmad ibn ‘Imād formában adja meg: https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=5012 (letöltve 2016. május 12.).

⁴¹ Ld. például *Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library*. (Princeton Oriental Texts, 5.) Ed. by Philip Khuri Hitti. Princeton, 1938, 119, No. 310.

(9/15. sz.),⁴² sőt Aḥmad ibn Ibrāhīm ibn Ayyūb.⁴³ Azt ugyan könnyen beláthatjuk, hogy Ḥammād és ‘Imād ugyanannak a névnek két olvasata, amely az első mássalhangzó hasonló írásmódja miatti másolói tévesztésen alapulhat, az utolsó névalaknál azonban már csak az Aḥmadot tarthatjuk közös elemnek. Egyesek Aḥmad ibn ‘Imādban egy al-Aqfahsī⁴⁴ nevű jogtudóst (750–808/1349–1405) vélnek felismerni, az ő életrajzában⁴⁵ azonban egyrészt semmi nem utal arra, hogy ennek a kommentárnak ő lenne a szerzője, másrészt halálózása több mint 80 évvel megelőzte az autográf kézirat keletkezését.⁴⁶

A másik kommentár címe *Rūh aš-šurūh*, és a szerzője szintén kétséges. A neve ‘Īsā as-Sabrawī,⁴⁷ illetve még gyakrabban ‘Īsā as-Sīrawī⁴⁸ alakban fordul elő, amelyek ismét kiolvasási változatok. A szerzőt egy kronogramm alapján a (Muḥammad ibn Mušṭafā) al-‘Ayšī (megh. 1016/1607) nevű jogtudóssal azonosították, akinek származása alapján a neve at-Tīrawī, illetve at-Tīrahwī volt.⁴⁹ Más források e kommentár szerzőjét egy kairói tudóssal, ‘Īsā ibn Aḥmad al-Barāwīval (megh. 1182/1769) azonosították, ez azonban nem látszik megalapozottnak.⁵⁰

Szintén nehézségekkel találjuk szembe magunkat, ha meg akarjuk állapítani, hogy kinek a nevéhez fűződik a *Maqṣūd* legkorábbi kommentárja. Ḥāğğī

⁴² Ld. például Kitābhāna-yi Āyatollāh Mar‘ašī Nağafī, Qom, No. 9610, másolás dátuma 1075/1664: <http://www.aghazorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=177401> (letöltve 2016. november 12.).

⁴³ Ld. például Dār al-Kutub al-Miṣriyya, 5003.

⁴⁴ Például 32 Ulu 279, 26 Hk 590, 10 Dur 84/1, 45 Ak Ze 5829/2: <https://www.yazmalar.gov.tr> (letöltve 2016. május 12.).

⁴⁵ Ld. ‘Umar Riḍā Kaḥḥāla, *Mu‘ğam al-mu‘allifīn: tarāğim mušannifī l-kutub al-‘arabīyya*. I–IV. Bayrūt, 1993, I, 214.

⁴⁶ Ld. a 40. lábjegyzetet!

⁴⁷ Ismā‘īl Bāšā al-Bābānī, *Īdāh al-maknūn fī ḍayl ‘alā Kašf az-ẓunūn ‘an asāmī l-kutub wa-l-funūn*. I–II. Īstanbul, 1945, I, 586.

⁴⁸ Vö. például Hitti, *i. m.*, 118, No. 307, valamint a No. 6787 (M/414.08) számú kézirat leírását, Maktabat Ġāmi‘at al-Malik Sa‘ūd: http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/7216/1#.WL7hrH_daQ4 (letöltve 2016. november 12.). Ugyancsak ebben a formában fordul elő ez a név az Isztambulban 1260/1844 és 1302/1885 között kiadott nyomtatványokban.

⁴⁹ Ld. például a 6344-es számú kézirat leírását a szarajevói Gazi Husrev-begova Biblioteka katalógusában: <http://www.alukah.net/library/0/75922/> (letöltve 2016. november 12.). Az azonosításról ld. Mehmed Tāhir Bursalı, *Osmānlı müellifleri*. Īstanbul, 1333 [1914], I, 359. A *Rūh aš-šurūh* című művet az életrajzi irodalom azonban nem sorolja fel al-‘Ayšī neve alatt. Ld. például Mehmed Süreyya, *Sicill-i ‘Osmani yāhud tezkire-i mešāhir-i ‘Osmaniye*. Īstanbul, 1311 [1893], III, 613. Brockelmann, *i. m.*, II, 657, nr. 25b a *Rūh aš-šurūh* szerzőjeként Muḥammad Efendi al-‘Ayšī nevét adja meg, ugyanakkor egy oldallal később (Brockelmann, *i. m.*, II, 658, nr. 25f.) ‘Īsā Efendi as-Sīrawī szerepel ugyanezen kommentár szerzőjeként.

⁵⁰ Ld. például a 4780 (1319/1) számú, 1107/1695-ben másolt kairói kéziratot, al-Maktaba al-Markaziyya li-l-Maḥfūṭāt al-Islāmiyya bi-Wizārat al-Awqāf al-Miṣriyya: <http://k-tb.com/manuscript/144781> (letöltve 2016. november 12.). Ez az azonosítás nyilvánvalóan téves, hiszen a kéziratot közel egy századdal feltételezett szerzője halála előtt másolták.

Ḥalīfa⁵¹ szerint e mű szerzője Ibn Dāniyāl (megh. 710/1311), az orvos, aki személyi munkássága mellett elsősorban árnyjátékairól ismert.⁵² Ennek az azonosításnak azonban van egy bizonytalan pontja, a szerző teljes neve, amelynek az Ibn Ḥalīl nem része. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvészet e speciális ágának művelése egyébként sem látszik beleilleni Ibn Dāniyāl munkásságába. Bárki volt is e kommentár tényleges szerzője, az alapművet nem tulajdonította egy konkrét személynek, hanem a bevezetőben egyszerűen közli, hogy látta, hogy ez egy igen gyakran használt tankönyv, amelyhez azonban nem talált kommentárt, ezért elhatározta, hogy ír hozzá egyet.

Ha a 710/1311-ben meghalt Ibn Dāniyāl szerzőségét nem fogadjuk el, akkor a legkorábbi kommentár – jelenlegi ismereteink szerint – az *‘Unqūd al-ḡawāhir*, amelyet egy ismert hanafita jogtudós, a nyugat-anatóliai Kūtahyából származó Ibn Qāḍī Simāwna (megh. 823/1420) írt.⁵³ Ezt követi az *al-Maḏbūṭ*, amelyet 839. *raḡab* havában [1436 január/február] fejezett be Yūsuf ibn ‘Abd al-Malik (megh. 885/1480).⁵⁴ Ki kell még emelnünk Aḥmad Dīkqūz (megh. 855/1451)⁵⁵ kommentárját, amelyet időnként az *al-Maṭlūb* című művel azonosítanak, valamint az egyiptomi Zayn ad-Dīn Muḥammad al-‘Aynī (megh. 893/1488)⁵⁶ cím nélküli magyarázatát. Ezzel véget is ér a 9/15. századi kommentárok sora, amelyet még számos egyéb követett a későbbi századokban, mint például az Ibrāhīm ibn Rasūlnak tulajdonított *al-Lubāb*, valamint az ismeretlen szerzőségű *ad-Durr al-manqūd*. Az arab nyelvű magyarázatok mellett idővel megjelentek az oszmán-török kommentárok is, amelyek jól mutatják az alapmű népszerűségét. E kommentárok között érdemes megemlíteni Aḥmad ibn Muḥammad al-Maḡnīsāwī (megh. 1000/1592)⁵⁷ művét.

6. Konklúzió

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy elég belső és külső bizonyíték látszik szólni amellett, hogy a *Maqṣūd* az 5/11. és a 7/13. század között készült morfológia-tankönyv volt, amely a hanafita *madrasák* számára íródott. Valószínűt-

⁵¹ Ḥāḡḡī Ḥalīfa, *i. m.*, II, 1807.

⁵² Életről és műveiről ld. Jacob M. Landau, Ibn Dāniyāl. In: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. III. Ed. by Bernard Lewis. Leiden, 1986, 774; Li Guo, *The Performing Arts in Medieval Islam: Shadow Play and Popular Poetry in Ibn Dāniyāl’s Mamluk Cairo*. (Islamic History and Civilization Studies and Texts, 93.) Leiden, 2012, főleg 5, ahol Ibn Dāniyāl teljes nevét olvashatjuk: Šams al-Dīn Abū ‘Abdallāh Muḥammad Ibn Dāniyāl ibn Yūsuf al-Ḥuzā’ī al-Mawṣilī.

⁵³ Ld. Kaḥḥāla, *i. m.*, III, 799.

⁵⁴ Ld. Kaḥḥāla, *i. m.*, IV, 171.

⁵⁵ Ld. Kaḥḥāla, *i. m.*, I, 138.

⁵⁶ Ld. Kaḥḥāla, *i. m.*, III, 391.

⁵⁷ Ld. Ḥāḡḡī Ḥalīfa, *i. m.*, II, 1807.

lennek tűnik, hogy szerzője az az Abū Ḥanīfa lett volna, aki egyrészt saját jogi tanításait sem írta le, másrészt az arab morfológia tudományának kialakulása előtti korban élt. A mű ugyanakkor tömörsége és világos példái miatt az egyik memorizálható alapszöveggé vált. Egyben számos kommentár kiindulópontjaként szolgált, amelyek szintén széles körben elterjedtek. E tankönyv nagyra becsülttségét mutatja, hogy a megírását a hanafita *madhab* imámjának, Abū Ḥanīfának tulajdonították, s ez a téves felfogás került azután be a kommentárakba, illetve később a bibliográfiákba. E hamis azonosítás elterjedéséhez nagyban hozzájárulhatott Birgivi népszerű kommentárja, aki ily módon próbálta saját magyarázatának érdemét növelni.

E mű versbe szedett változatát még ma is sok helyen memorizálják a morfológiát tanuló diákok, ami jól mutatja, hogy ezt a művet, bár szerzője nem Abū Ḥanīfa, méltónak tartották arra, hogy neki tulajdonítsák.

Linguistics as an ancillary of jurisprudence: a famous example *Kinga DÉVÉNYI*

One of the special branches of Arabic linguistics consists of books dealing exclusively with morphology. Here belongs a short treatise entitled *al-Maqṣūd fī ṣ-ṣarf* or *al-Maqṣūd fī t-taṣrīf*, which has often been attributed to Abū Ḥanīfa (80–148/699–767), the founder of the school of jurisprudence that bears his name. What is the basis of this allegation and can it be accepted? The paper wishes to provide an answer to these questions by examining the relevant aspects of Abū Ḥanīfa's life and legacy together with the origins of Arabic grammatical thought and especially the development of Arabic morphology. This is complemented by a survey of the surviving manuscripts of the original work and its commentaries. On account of internal and external evidence, it seems highly improbable that Abū Ḥanīfa would be the author of this grammar which rather seems to have been composed between the 5th/11th and 7th/13th centuries as a textbook of morphology to be used in Ḥanafī *madrasas*.